

УДК 340.15; 343; 37.014.2; 340.12

І.В. МУЗИКА

Ірина Володимирівна Музика, кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

ORCID: 0000-0002-8822-6156

ПРОФЕСОР ОЛЕКСАНДР ФЕДОРОВИЧ КІСТЯКІВСЬКИЙ – ВІХИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ

Олександр Федорович Кістяківський (26(14).03.1833–25(13).01.1885) по праву вважається одним із засновників вітчизняної класичної школи приватного права. Учений належав до типу науковців-мислителів, які розуміли необхідність осмислення людського виміру права та значення історичних подій і фактів у розвитку права. О. Кістяківський посідав одне з чільних місць серед діячів українського національного руху 1860–1880-х рр. (за висловом того часу, «південноруських діячів») і доклав чимало зусиль до поширення серед українського населення української ідеї, яка, на його думку, «є переважно демократична, загальнонародна. В ній, як в насінні, містяться зародки всіх удосконалень нового суспільства».

На сьогодні біографія та наукова спадщина видатного українського правознавця, історика, археографа і громадського діяча – Олександра Федоровича Кістяківського досить добре досліджена й викладена в багатьох розвідках і монографічних працях, авторами яких є учені різних часів: Л.С. Білогриць-Котляревський¹, І. Теліченко², Д.І. Багалій³, І.В. Лучицький⁴, В.П. Науменко⁵, І.Я. Фойницький⁶, П.П. Чубинський⁷, М.М. Гернет⁸, М.П. Василенко⁹, А.І. Яковлів¹⁰, А.М. Катренко¹¹, О.Ф. Скакун¹², Т.І. Бондарук¹³, Л.М. Бостан¹⁴, О.І. Сикилинда¹⁵, Є.О. Скрипильов¹⁶, О.М. Ковальчук¹⁷, С.М. Мельник¹⁸, Г.О. Радов¹⁹, М.В. Гримич²⁰, В.Т. Дзюба²¹, І.Б. Усенко²², О.О. Самойленко²³, О.О. Кваша²⁴, М. Ткач²⁵, П.С. Берзін²⁶, О.В. Харитоновна²⁷, П.О. Івановський²⁸ та ін. Разом із тим творча спадщина ученого і його життєвий шлях залишаються в центрі уваги науковців, а проблеми, які він досліджував, досі актуальні. Біографічні статті, присвячені О.Ф. Кістяківському, опубліковані в численних енциклопедичних виданнях, а також у третьому і сьомому томах «Антології української юридичної думки».

Олександр Федорович народився в селі Городище Сосницького повіту Чернігівської губернії Російської імперії (нині – село Городище Менського району Чернігівської області) в родині сільського священика – Федора Омеляновича Кістяківського. Дідусь О.Ф. Кістяківського – Омелян Васильович був кріпаком петербурзького сенатора Іллі Андрійовича Безбородька і керував його маєтком у містечку Стольному (нині – село Стольне Менського району), що в шести кілометрах від Городища. 1808 р. він одержав «вільну» від графа й залишився керуючим. У родині Федора і Ірини Кістяківських Олександр був третьою дитиною. Його брат Павло теж був юристом, інший брат – Федір, – працював лікарем на Городищенському цукрозаводі. Третій брат, Василь, так само був медиком, захистив докторську дисертацію, практикував і був викладачем Київського університету святого Володимира, а згодом – професором Гейдельберзького та Страсбурзького університетів. Брат – Микола Кістяківський продовжив батькову лінію і став священиком. Олександр Федорович був одружений з Олександрою (Лесею) – рідною сестрою дружини В. Антоновича та двоюрідною сестрою автора нашого гімну Павла Чубинського. Нашадки Олександра та Лесі залишили славний слід в історії України: старший Володимир – фізико-хімік, один із кращих учнів Д. Менделєєва, 1918 р. брав участь у створенні Української Академії наук, став одним із перших академіків України; Богдан (Федір), хрещеник В. Антоновича, видатний юрист, соціолог і філософ права, підписував свої наукові статті псевдонімом «Українець»; Ігор – відомий адвокат-цивіліст, згодом міністр внутрішніх справ Української Держави часів П. Скоропадського; син Юлій – вчений-юрист; племінниця Наталя Павлівна Кістяківська – український літературознавець, позаштатний співробітник Комісії українського письменства ВУАН; онук Юрій (Георгій, Джордж) Богданович – видатний фізико-хімік, член Американської Національної АН, професор Гарвардського університету, член Американського комітету національної оборони (1944–1945 рр.),

керівник відділу вибухових речовин атомних лабораторій в Лос-Аламосі та радник американського президента Ейзенхауера у справах науки і технологій; онук Олександр Богданович – український зоолог-орнітолог, доктор біології, професор Київського університету імені Т.Г. Шевченка (у Києві живуть дружина Олександра Богдановича – Ірина та правнучка Василя Федоровича Кістяківського – Тетяна). Помер О.Ф. Кістяківський у 62-річному віці й похований у Києві на Байковому кладовищі. 20 січня 2015 р., в центрі Києва на старовинному будинку по вулиці В. Антоновича, 14-Б, де свого часу мешкала сім'я Кістяківських, за ініціативою голови Менського відділення Товариства «Чернігівське земляцтво» у місті Києві Миколи Ткача та фінансової підтримки президента Малої академії наук України Станіслава Довгого встановлена пам'ятна дошка О.Ф. Кістяківському.

Олександр Федорович навчався в Чернігівському духовному училищі і в Чернігівській духовній семінарії (з 1847 р.). Протягом останніх чотирьох років перебування у семінарії він був «інспектором» (місцева назва) однієї з учнівських квартир, в обов'язки якого, за звичаєм старих семінарій, входило вирішення економічних питань, інспектування поведінки і навчання учнів. Цим він заробляв кошти для власного утримання. Після прослуховування повного курсу в Чернігівській семінарії у 1852 р. він намагався продовжити освіту в Московській духовній академії, але керівництвом семінарії не був допущений до випускних іспитів «з причин, які тепер не час роз'яснювати», як він написав у автобіографії²⁹.

У 1853–1857 рр. навчався на юридичному факультеті Університету св. Володимира (нині – університет імені Тараса Шевченка) у Києві у статусі дійсного студента. Згодом працював домашнім учителем, готував до вступу в училище правознавства племінника відомого письменника та громадського діяча М.А. Маркевича в його маєтку в Полтавській губернії. У серпні 1858 р. переїхав до Санкт-Петербурга і в листопаді того ж року був зарахований на службу в Правительствующий Сенат. Працював молодшим помічником секретаря в канцелярії межового департаменту. У червні 1859 р. був переміщений на таку ж посаду до канцелярії загальних зборів перших трьох департаментів і департаменту герольдії Урядового сенату. 16 листопада 1860 р. був переміщений старшим помічником столоначальника до департаменту Міністерства народної освіти. У зв'язку з реорганізацією центрального управління Міністерства народної освіти 1 липня 1863 р. був залишений поза штатом.

У період перебування на державній службі О.Ф. Кістяківський прилучився до наукової та літературної діяльності. У 1859 і 1860 рр. він переклав російською мовою твір Блюнчлі *Allgemeines Staatsrecht*, що залишився ненадрукованим. У 1860 р. надрукував у «Журналі Міністерства юстиції» у чотирьох статтях «Нарис англійського кримінального судочинства за Миттермайером». Опублікував протягом 1860–1861 рр. в «Журнале Міністерства юстиції» три розвідки з питань судоустрою, кримінального процесу і діяльності адвокатури. Залишаючись постійним співробітником цього часопису, він після переходу на службу до департаменту Міністерства народної освіти став друкувати свої роботи в «Журналі Міністерства народної освіти». У 1861–1862 рр. працював у складі редколегії українознавчого журналу «Основа», де невдовзі став помічником головного редактора. У 1862 р. під псевдонімом «-кій» в «Основі» опублікував свою першу історико-юридичну працю «Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии»³⁰.

Учений був відомим громадським діячем в українофільському колі. Не будучи членом «Громади», О.Ф. Кістяківський, активно співпрацював з нею, перебував з М.С. Драгомановим, В.Б. Антоновичем, О.П. Кулішем, М.І. Костомаровим, П.П. Чубинським і В.Б. Антоновичем у дружніх, а з двома останніми, і в родинних стосунках.

Шлях до науково-викладацької діяльності для О.Ф. Кістяківського виявився досить тернистим. До неї він прийшов, за його словами, «вбивши» п'ять років на «марне чиновництво» та залишивши адвокатську професію, інакше б «загинув морально і фізично». До наукової творчості О.Ф. Кістяківський залучився духовно зрілим, з чітко визначеною системою моральних цінностей: не бути байдужим, не керуватися марнославством, ніколи не прикриватися своїм авторитетом у разі наукової неспроможності, не будувати всю силу людини на приватних добрих відносинах, очистити моральну атмосферу професорського середовища, зневажати «пінккознімателів юриспруденції». Ці моральні заповіді ученого сьогодні залишаються надзвичайно актуальними³¹.

Оскільки статус дійсного студента не дозволяв претендувати на університетську кафедру, Олександр Федорович склав у грудні 1863 р. іспити на звання кандидата прав. Потім підготував роботу на право викладання (*pro venia legendi*) «О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда по действовавшему до судебной реформы уголовному судопроизводству, в особенности о предварительном тюремном заключении» і захистив її у вересні 1864 р. (праця була надрукована в «Университетских известиях» та окремим відбитком). Після цього він був допущений як приват-доцент до читання лекцій з кримінального права та судочинства в Київському університеті св. Володимира. 1867 р. захистив дисертацію на ступінь магістра кримінального права за монографією «Исследование о смертной казни» (Київ, 1867 р.) і був обраний штатним доцентом кафедри кримінального права і судочинства. У серпні того ж року виїхав у наукове відрядження до Москви і С.-Петербурга для вивчення досвіду застосування на практиці судових статутів 1864 року. Результатом відрядження стала монографія «Историко-догматическое исследование по русскому праву о недопущении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда» (Санкт-Петербург, 1868 р.), що була захищена як докторська дисертація у грудні 1868 року. На початку 1869 р. обирається екстраординарним, а в лютому 1870 р. – ординарним професором кафедри кримінального права і судочинства. На цій посаді пра-

цював до останніх днів життя, час від часу перериваючи викладання для поглиблення власних знань і заняття наукою (так, упродовж двох навчальних років – з вересня 1871 по квітень 1873 вивчав досвід викладання юридичних дисциплін в університетах Відня, Гейдельберга, Берліна, Неаполя та Риму)³².

Багато уваги приділив О.Ф. Кістяківський методиці та якості викладання предмета кримінального права. Його широко відомий підручник «Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства» видавався тричі у 1875 (у продажу – з 1877 р.), 1882 і 1891 роках. У 1882 р. ним була опублікована програма читань з кримінального права на 1882/1883 навчальний рік³³, у якій професор відтворив всі основоположні ідеї щодо викладання кримінального права на юридичному факультеті Київського університету. Програма складалася з вступу, трьох відділень і 19 глав.

Викладацька діяльність О.Ф. Кістяківського, зазначає І.В. Ворожбит, була одним із елементів культури професорської корпорації. Це проявлялося, зокрема, у особливому ставленні до своїх професійних обов'язків, виконання яких зводилося до реалізації «просвітницької місії» вченого мужа – «творення собі подібних». У процесі формування власних професійних якостей Олександр Федорович орієнтувався на передові на той час європейські зразки. Професор постійно удосконалював методику викладання. Якщо у 1870/1871 навчальному році він читав лише лекції, то після закордонних відряджень до Віденського, Гейдельберзького, Берлінського, Неаполітанського та Римського університетів О.Ф. Кістяківський почав проводити практичні заняття, використовуючи найкращі європейські здобутки. Робота професора з вихованцями під час практичних занять, де була можливість визначити здібності кожного, а також встановити особистий контакт зі студентами, була основним напрямом професійної діяльності для Олександра Федоровича. Кістяківський прагнув до манери «академического преподавания», де на перший план виступав спосіб чіткого, послідовного та ґрунтовного викладу матеріалу. Протягом професійної діяльності вченого простежується зміна методики професора в організації практичних занять. Цю тенденцію можна помітити за звітами про їх проведення. Звіт за 1875/1876 рр. засвідчує використання системи навчальних методик вченого за трьома формами робіт: 1. Вивчення історії права, шляхом класичного семінару-бесіди. 2. Розгляд окремих випадків судової практики у спосіб розігрування ролей прокурора та адвоката. 3. Верифікація теорії з практикою кримінального права. Спілкування Олександра Федоровича зі студентством не обмежувалося лише аудиторними заняттями, часові рамки яких регламентувалися факультетським розкладом. О.Ф. Кістяківський віддавав вихованцям значну частину свого приватного часу. Варто зазначити, що консультації були складовою навчально-виховного процесу загалом. Вихованці приходили до професора не тільки виключно з метою отримати настановчу консультацію з приводу написання рефератів. У більшості випадків студентам надавалися юридичні поради; провадилися бесіди стосовно внутрішнього життя університету, поточних подій тощо. Відтак, головна ідея навчально-виховного процесу для О.Ф. Кістяківського полягала у його демократизації. Практичні заняття, що доповнювалися приватними консультаціями, професор розцінював як основні форми навчання, під час яких наставнику вдавалося встановити особистий контакт з кожним студентом, визначити його здібності та наукові інтереси. Підготовка до лекцій та експерименти з різними методиками проведення практичних занять свідчать про цілеспрямоване вдосконалення Олександром Федоровичем власних викладацьких навичок³⁴.

Науково-дослідницьку і педагогічну роботу поєднував з адвокатською практикою та громадською діяльністю. Був, зокрема, присяжним повіреним, гласним Київської думи, одним із засновників і головою Київського юридичного товариства (з 1879 р.), директором Київського тюремного комітету (1865–1870 рр.), суддею університетського суду (1878 р.), головою адміністрації Городищенських цукрових заводів (1881–1884 рр.) тощо³⁵.

Як громадський діяч, О.Ф. Кістяківський багато уваги приділив співпраці з Київським юридичним товариством. У 1879 р., перебуваючи на посаді його голови, він ініціював створення відділення звичаєвого права. Протягом шести років участі у товаристві підготував і зачитав 12 рефератів, присвячених проблематиці вивчення звичаєвого права. Він виступав поборником ідеї зближення юристів на терені юридичних товариств. Зокрема, на засіданні товариства 6 вересня 1880 р. науковець виступив з промовою «Про значення і мету юридичних товариств в правовому житті нашої вітчизни і про їхнє ставлення до судової реформи», в якій висловив думку, що склад товариств має сили, ґрунтовну підготовку і засоби заявити, обмінятися своїми думками, своїми працями та знайти можливість їх оприлюднення. У цій сфері, наголосив він, теоретику доводиться зустрітися з такими питаннями, які створює життя, і цим способом отримати матеріал для подальшої розробки теорій. Тут і практик стикається не з прагненням відстоювати якусь казуїстичну тонкість, позбавлену підстави, а з бажанням представити або відшукати підставу, яка лежить в якій-небудь правовій ідеї для такого або іншого рішення конкретного випадку. Тут і теоретику доводиться відчувати і пізнавати спроможність або неспроможність тієї або іншої теорії та на досвіді оцінити міру їх значення; і практику трапляється почути про такий сенс і про таке висвітлення відомих суспільних явищ, які не могла дати йому практика. Таким чином, теоретична юриспруденція тут спускається з таких висот, в які вона здатна злетіти, позбавлена можливості наповнитися кров'ю дійсного життя і роблячись поза життям мрійливою, захмарною, трансцендентальною. У свою чергу, і юридична практика тут одухотворяється духом ідеї і звільняється від рутини, несвідомості й безпринципності.

Багато зусиль також доклав О.Ф. Кістяківський до справи створення і розвитку Рубіжівської колонії для неповнолітніх злочинців. Намагаючись привернути увагу громадськості до проблем колонії, він у 1871, 1877 і 1878 рр. читав публічні лекції, які згодом вийшли окремим виданням під назвою «Молодые преступники и учреждения для их исправления с обозрением русских учреждений» (1878 г.)³⁶. Головною ідеєю цих висту-

пів було переконання, що причина скоєння малолітніми злочинів лежить не в них самих, а зовні. Самі малолітні є лише несвідомими знаряддями, за допомогою яких «виражає себе злочинність оточуючого середовища». Вилучення з цього середовища, виховання і виправлення їх є не тільки моральним обов'язком суспільства, а й розумним засобом самозахисту від злочинів. Принцип милосердя щодо малолітніх злочинців не є проявом сентиментальних почуттів, а принципом користі самого суспільства. За висловом О.Ф. Кістяківського, «застосування милосердя, як і застосування покарання, є оплотом суспільства».

Визначальною рисою творчості О.Ф. Кістяківського було прагнення до встановлення природи існуючих правових інститутів і визначення ефективних механізмів їх використання на користь суспільства.

Безперечною його заслугою вважається те, що він одним із перших у вітчизняній науці став вивчати право як соціальне явище, послідовно впроваджував у правові дослідження історико-соціологічний підхід. У центрі уваги О.Ф. Кістяківського були проблеми кримінального права і процесу, судоустрою, діяльності адвокатури, пенітенціарної практики. Він відстоював, зокрема, демократичні погляди на завдання кримінального покарання, одним з перших у вітчизняній науці поставив питання про необхідність скасування смертної кари³⁷.

Так, у своїй праці «Исследование о смертной казни» учений розглянув історію походження смертної кари та еволюцію поглядів суспільства на роль смертної кари в процесі еволюції людських спільнот. У висновках до монографії учений зазначав, що у міру розвитку народів необхідність застосування і саме застосування смертної кари все більше і більше зменшується. Процес цього зменшення, хоча і повільний, але однохарактерний і постійний, безсумнівно, завершиться повним скасуванням смертної кари³⁸.

У дослідженні теоретико-правових проблем О.Ф. Кістяківський використовував низку нових на той час, наукових підходів і методів: історико-логічного, історико-соціологічного, філософсько-історичного, історичного, соціологічного та порівняльного. Зокрема, розділ II Загальної частини «Елементарного учебника общего уголовного права» був присвячений «Историческому и философскому обоснованию уголовного права и закона». Як зазначав В.П. Науменко, філософсько-історичний підхід він застосував вперше не лише серед учених Російської імперії, а й серед європейських науковців³⁹.

На думку Т.І. Бондарук, запорукою високого призначення науки, яка за твердженням О.Ф. Кістяківського повинна була йти попереду народної свідомості, бути її керівною силою, а відтак служити людям, був філософсько-історичний метод. Цей метод у дослідженням ученого базувався на вивченні правових фактів і явищ, хоч би вони й не були охоплені нормами діючих законів, їхньому узагальненні та аналізі. Постанови кодексів слугували для О.Ф. Кістяківського лише матеріалом для побудови загальних положень і підкріпленням правильності зроблених висновків. У намаганні віднайти загальні принципи розвитку суспільства і розвитку науки дослідник, не заперечуючи необхідності знання догми права, спирався на історичний та порівняльний методи, вивчаючи зародження з первісних часів, розвиток і накопичення правових понять з метою висвітлення їхнього загального генезису. Найвище ж узагальнення, на його думку, стане можливим лише за умови, коли буде відкрито, переглянуто і оброблено кримінальне право усіх формацій, всіх періодів і всіх народів⁴⁰.

Значною заслугою вченого було започаткування одним із перших у вітчизняній науці кримінального права історико-соціологічного підходу. У багатьох своїх роботах він використовував соціологічні характеристики, наголошуючи на необхідності вивчення кримінального права і закону як явищ суспільних. На думку вченого, наука кримінального права повинна «запозичувати свій матеріал із практики його, переробляти, щоб бути наукою дійсних життєвих явищ, що становлять інтерес для суспільства, а не відірваних умовиводів і фантазій, нікому не потрібних». Соціологічна тенденція розвитку поглядів ученого одержала відображення і в концепції походження та функціонування кримінального права, його співвідношенні з кримінальним законом і судовою практикою.

Зокрема, у праці «Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства» він наголошував: «Процес розвитку і видозмін кримінального права ... не є самостійним у тому сенсі, щоб кримінальне право розвивалося і видозмінювалося саме із себе і саме для себе, але підпорядкований, оскільки розвиток і видозмінювання кримінального права є результатом розвитку і видозміни різноманітних суспільних і приватних відносин, а разом з тим і світоглядом людини як істоти суспільної»⁴¹.

На думку О.В. Харитонові, серйозним здобутком О.Ф. Кістяківського було започаткування становлення у вітчизняній кримінально-правовій науці порівняльного методу. Завдяки використанню цього методу вчений висловив ідею існування «загального кримінального права», при чому першість у глибокому науковому дослідженні цього питання належить саме йому. Стосовно сьогодення використане в роботах ученого поняття «загального кримінального права» певним чином співвідноситься з сучасним поняттям «міжнародного кримінального права». Надаючи перевагу значенню природного права і понижуючи роль законодавця, він вважав, що кримінальне право є відображенням, продуктом відносин, створених народним життям та відводив йому роль фіксатора вже створеного народом права, що додає йому логічної завершеності у певній формі. Сьогодні вчення О.Ф. Кістяківського про кримінальне право і закон повністю зберігає свою наукову цінність, адже він відкидав бачення права як продукту виключно державної діяльності, ототожнення його із законом, недооцінку природного характеру прав людини. Під час вивчення основних інститутів вчення про злочин О.Ф. Кістяківський на рівні передової науки свого часу визнавав необхідність існування в науці кримінального права формального поняття злочину в поєднанні з матеріальним; особливе місце відводив кла-

сифікації злочинів «по внутрішній важливості», в якій проглядається прообраз класифікації злочинів, передбаченої Кримінальним кодексом 2001 р. тощо. Стрижнем вчення О.Ф. Кістяківського про покарання були ідеї його гуманізації, які значно вплинули на подальший розвиток вітчизняного кримінального права. Підкреслюючи історичну і соціальну обумовленість поняття покарання, учений особливо акцентував увагу на його виправній ролі, відстоював принцип гуманізму режиму та вимагав організації системи патронату після звільнення з в'язниці⁴².

Оскільки Олександр Федорович захоплювався історією, то, на думку деяких учених, зокрема його учня І.Я. Фойницького, О.Ф. Кістяківський став одним із перших провідників ідей історичної школи права. Утім, не погоджуючись з цією думкою, О.М. Ковальчук вважає, що учений був одним із перших в Україні прихильників доктрини еволюціоналізму, тобто поступального розвитку форм правового життя⁴³. Зокрема, О. Кістяківський наголошував, що людство є вічно живим організмом, що розвивається. Однією з причин його видозмін є зникнення одних потреб та установ і народження інших нових, які в той самий час можуть існувати поряд із старими потребами і установами, оскільки в міру відмирання одних відбувається розвиток і посилення інших⁴⁴.

Під історичним методом науки кримінального права, зазначає О.М. Ковальчук, О.Ф. Кістяківський розумів вивчення зародження, розвитку і накопичення понять кримінального права від їх початку до пізніших часів у їх поступовій зміні та розвитку⁴⁵. Історичний підхід він використав у багатьох своїх роботах, зокрема, у «Исследовании о смертной казни», «Элементарном учебнике общего уголовного права», «Главнейших моментах развития науки уголовного права», «Программе для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву» та ін.

Кримінальне право, наголошував О.Ф. Кістяківський, виникло одночасно з появою людського суспільства. Він доводив важливість наукового вивчення кримінального права первісного періоду життя народів. Досліджуючи хід розвитку кримінального права, Олександр Федорович виділяв, відзначаючи лише відносну точність зазначених термінів, три різних його уклади (або формації): 1) уклад особистої помсти; 2) уклад суспільного залякування і 3) уклад суспільного виправлення і попередження⁴⁶.

Виразний історичний характер мали, зокрема, його кандидатська, магістерська і докторська дисертації. Також учений опублікував низку статей з історії кримінального права: «Изложение начал уголовного права по Наказу императрицы Екатерины» («Университетские известия», 1864, № 10); «Главнейшие моменты истории развития науки уголовного права» («Университетские известия», 1873, № 12, 1874, № 1); «О трудах профессора Тонисена по истории уголовного права» («Университетские известия», 1876, № 4); «Некоторые черты из истории смертной казни в России» («Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца». кн. 1, Киев, 1879) та ін.

Значний інтерес О.Ф. Кістяківський виявляв до збирання матеріалів звичаєвого права. Учений активно сприяв організації під керівництвом П. П. Чубинського етнографічної експедиції Російського географічного товариства, яка досліджувала Південно-Західний край і деякі прилеглі землі, заселені етнічними українцями (у 6-му томі праці цієї експедиції була вміщена його розвідка «Волостные суды, их история, настоящая их практика и нынешнее их положение»⁴⁷). Був одним з ініціаторів заснування 1873 р. Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, яке мало виконувати функції неформальної української академії наук.

У руслі наукових напрямів Російського географічного товариства і його Південно-Західного відділу Олександр Федорович підготував програму для збирання і вивчення юридичних звичаїв і народних поглядів на кримінальне право, перше видання якої побачило світ в «Университетских известиях» 1874 р. (друга перероблена і розширена редакція програми, доповнена передмовою про методи збирання матеріалів звичаєвого права, вийшла у 1878 р.)⁴⁸. Відповідно до цієї програми за допомогою створеної мережі кореспондентів О.Ф. Кістяківський зібрав багато матеріалів про звичаєве право Чернігівської, Подільської і деяких інших губерній. Незважаючи на те, що діяльність Південно-Західного відділу Російського географічного товариства була визнана шкідливою і розпорядженням імператора Олександра II припинена у червні 1876 р., учений опублікував низку нових праць у галузі звичаєвого права: «Собрание и разработка материалов по обычному праву» («Университетские известия», 1876, № 6), «Обозрение работ по обычному праву за последние 5 лет 1873–1878» («Университетские известия», 1878, № 4), «К вопросу о цензуре нравов у народа» («Записки Императорского Русского географического общества по отделению этнографии», т. 8, Санкт-Петербург, 1878). За останню з цих праць, присвячену проблемам шлюбних звичаїв українського народу, він був удостоєний від Російського географічного товариства срібною медаллю⁴⁹.

В українську історико-юридичну науку О.Ф. Кістяківський увійшов також як публікатор і перший ґрунтовний дослідник видатної пам'ятки права Гетьманщини «Права, по которым судится малороссийский народ, яка разом з його дослідженням була опублікована частинами в «Университетских известиях» у 1875–1878 рр. і повністю 1879 р. у Києві). До цих публікацій текст пам'ятки залишався невідомим й зустрічалися лише згадки про нього. Учений фактично здійснив наукове відкриття, віднайшовши редакції тексту та надавши наукове пояснення його змісту. У виданні 1879 р. містилася ґрунтовна передмова про причини та передумови складання документа, його джерела і вплив на правовідносини на українських землях. Зокрема, у передмові він довів, що магдебурзьке право було діючим на території Гетьманщини, а книгами цього права керувалися українські суди. Разом із тим положення магдебурзького права змінювалися з часом залежно від поглядів суддів і посадовців та місцевих звичаїв, які діяли нерідко поряд з ним і частенько підміняли його. О.Ф. Кістяківський вперше докладно виклав рецепцію магдебурзького права на українських землях.

Визначне місце серед пам'яток творчої спадщини науковця посідає його «Щоденник»⁵⁰. Записи охоплюють період з 1884 до 1885 рр. і є важливим джерелом для вивчення наукового, суспільно-політичного і культурно-громадського життя України XIX ст., організації викладацької роботи. Значний науковий інтерес для істориків і юристів мають вміщені у записах характеристики тогочасних політиків, учених, громадських діячів, зокрема членів Київської громади, учнів професора.

О.Ф. Кістяківський був одним із засновників жанру юридичної історіографії та біографістики у вітчизняній науці. Зокрема, він написав нариси про наукову діяльність Ч. Беккарія, С. Богородського, М. Іванішева, А. Рандю та інших вчених⁵¹.

Науковий доробок, заслуги на викладацькій ниві та активна громадянська позиція ученого були високо поціновані його сучасниками. Олександр Федорович був нагороджений орденами Святого Станіслава II ступеня і Святої Анни II ступеня, обраний почесним членом Московського і Петербурзького університетів, головою Київського юридичного товариства, почесним членом Московського юридичного товариства, членом-кореспондентом Російського географічного товариства, дійсним членом Імператорського товариства природознавства, антропології й етнографії та дійсним членом Київського історичного товариства преподобного Нестора літописця.

Сьогодні наукові ідеї і програми О.Ф. Кістяківського, які дійшли до нас у більш ніж 70 наукових працях, щоденниках, листуванні тощо по-різному оцінюються сучасними дослідниками його творчої спадщини. Разом із тим вони суттєво збагатили юридичну науку. Беззаперечним залишається помітний вплив його ідей та наукових розробок на розвиток юридичної освіти, історії права, кримінального права. Важливим здобутком ученого є формування методологічного інструментарію науки кримінального права, пенології, основних інститутів вчення про злочин. Не втрачає своєї актуальності та наукової цінності його концепція кримінального права і закону. Значний вплив на формування правової свідомості тогочасного українського суспільства справили його палка боротьба за скасування смертної кари і піонерські дослідження в галузі звичаєвого права України, введення до наукового обігу славнозвісної юридичної пам'ятки «Права, за якими судиться малоросійський народ». Багатоаспектний науковий доробок О.Ф. Кістяківського є невід'ємною і важливою складовою розвитку вітчизняної юридичної науки.

¹ Белогриц-Котляревский Л. Очерк научной деятельности профессора А.Ф. Кистяковского. *Киев. старина*. 1885. Кн. 6. С. 238–254.

² Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения свода Законов. *Киев. старина*. 1888. № 10, 11.

³ Багалей Д.И. Коллекция рукописей покойного профессора А.Ф. Кистяковского. *Киев. старина*. 1891. № 3. С. 494–503.

⁴ Лучицкий И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права. *Киев. старина*. 1895. Кн. 1. С. 64–87.

⁵ Науменко В. Александр Федорович Кистяковский (Биографический очерк с отрывком из рукописной биографии его). *Киев. старина*. 1895. Кн. 1. С. 1–43.

⁶ Фойницкий И. А.Ф. Кистяковский как криминалист. *Киев. старина*. 1895. Кн. 1. С. 88–102.

⁷ Чубинский М. Профессор А.Ф. Кистяковский. *Статьи и речи по вопросам уголовного права и процесса*. Харьков, 1906. С. 203–210.

⁸ Гернет М.Н. А.Ф. Кистяковский. Речь 9 мая на открытии общего собрания русской группы международного союза криминалистов. *Право*. 1910. № 10. С. 1172–1174.

⁹ Василенко М. Права, по которым судится малороссийский народ. *Ювілейний збірн. на пошану акад. М.С. Грушевському*. Київ, 1928. С. 245–252.

¹⁰ Яковлів А. Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малоросійській народ»: Його історія джерела та систематичний виклад змісту. Мюнхен : Заграва, 1949. 210 с.

¹¹ Катренко А. Записи періоду другої революційної ситуації. *Наук.-інформ. бюл. Архів. упр. УРСР*. 1965. № 3. С. 46–58.

¹² Скакун О.Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917 гг.). Харьков: Вища шк., 1987. 157 с.; Скакун О.Ф. Политические и правовые идеи в трудах криминалиста А.Ф. Кистяковского. *Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917 гг.)*. Харьков: Вища шк., 1987. С. 113–127; Скакун О.Ф. Политические и правовые взгляды А.Ф. Кистяковского. *Проблемы правоведения*: Респ. межвед. науч. сб. Киев, 1986. Вып. 47. С. 57–61.

¹³ Бондарук Т. Кістяківський Олександр Федорович. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ, 1996. С. 847; Бондарук Т.І. Проблема юридичної освіти і науки у творчості О.Ф. Кістяківського. *Юридична наука та освіта, історія, сучасність, перспективи*: матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6–8 червня 2003 р.) / редкол. І.Б. Усенко та ін. Київ, 2004. С. 51–56.

¹⁴ Бостан Л.М. Проблеми історії права України в творчій спадщині О.Ф. Кістяківського. *Вісн. Запоріж. юрид. ін-ту*. 1999. № 3 (8). С. 179–187.

¹⁵ Сикилинда А.И. Правовая концепция А.Ф. Кистяковского. *Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України*. 1999. Вип. 3. С. 70–82; Сикилинда А.И. Учение о преступлении и наказании А.Ф. Кистяковского и новый Уголовный кодекс Украины. *Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України*. 2002. Спец. вип.: у 2 ч. Ч. 2. С. 161–165; Сикилинда А.И. Проблема смертной казни в работах А.Ф. Кистяковского. *Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ*. Харків, 2003. Вип. 21, ч. 2. С. 128–135.

¹⁶ Скрипилев Е.А. Кистяковский А.Ф. *Антология мировой правовой мысли*: в 5 т. / рук. науч. проекта Г.Ю. Семигин; отв. ред. Е.А. Скрипилев. Москва: Мысль, 1999. Т. 4: Россия XI–XIX вв. С. 709–710.

¹⁷ Ковальчук О.М. Історико-соціологічна теорія права у працях О.Ф. Кістяківського. *Історія розвитку правової думки у Київському університеті у рамках святкування 165-ї річниці Київського університету імені Тараса Шевченка*: матеріали наук.-теорет. конф. *Вісн. Київ. ун-ту*. Юрид. науки. Київ, 2000. № 39. С. 23–29; Ковальчук О.М. Теорія права в працях учених Київського університету (XIX – початок XX століття): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2009. С. 94–114.

¹⁸ Мельник С.М. Учені-юристи Київського національного університету імені Тараса Шевченка в галузі кримінального процесу. Київ: ВЦ «Київський університет», 2000. С. 9–18.

- ¹⁹ Радов Г.О. Кістяківський О.Ф. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Київ: Укр. енцикл., 2001. Т. 3. 789 с.
- ²⁰ Гримич М. Звичаєве право у дослідженнях Олександра Кістяківського. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 9. С. 28–33.
- ²¹ Дзюба В.Т. Вклад О.Ф. Кістяківського в розвиток науки кримінального права. *Законодавство України*: Наук.-практ. коментарі. 2005. № 4. С. 92–98.
- ²² Усенко І.Б. Кістяківський Олександр Федорович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка–Ком. С. 337.
- ²³ Самойленко О.О., Усенко І.Б. Кістяківський Олександр Федорович. *Антологія української юридичної думки*: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 3: Історія держави і права України: козацько-гетманська доба / упоряд. І.Б. Усенко, Т.Б. Бондарук; відп. ред. І.Б. Усенко. Київ: Вид. Дім «Юрид. кн.», 2003. С. 23–28. (у співавторстві з І.Б. Усенком).
- ²⁴ Кваша О.О. Кістяківський Олександр Федорович. *Антологія української юридичної думки*: в 10 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 7: Кримінальне право. Кримінальний процес / упоряд. О.М. Костенко, О.О. Кваша; відп. ред. О.М. Костенко. Київ: Вид. Дім «Юрид. кн.», 2004. С. 46–49
- ²⁵ Ткач М. То де ж народився правознавець О.Ф. Кістяківський. *Право України*: юридичний журнал. Київ, 2006. № 7. С. 124–127.
- ²⁶ Берзін П.С. Київська школа кримінального права (1834–1960 рр.): історико-правове дослідження: монографія. Київ: КНТ, 2008. С. 57–69, 135–140.
- ²⁷ Харитоновна О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: монографія. Харків: Право, 2010. 252 с.; Харитоновна О.В. Кістяківський Олександр Федорович. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого; редкол. В.Я. Тацій [та ін.]. Т. 17 : Кримінальне право / гол. редкол. В.Я. Тацій, 2017. 1064 с.
- ²⁸ Івановський П.О. Внесок О.Ф. Кістяківського у становлення та розвиток українського правознавства. *Молодий вчений*. 2017. № 9. С. 47–50.
- ²⁹ Ткач М. Вказана праця. С. 125.
- ³⁰ Кістяковський А.Ф. Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии. *Основа*. 1862. № 1. С. 1–27.
- ³¹ Бондарук Т.І. Проблема юридичної освіти і науки у творчості О.Ф. Кістяківського. *Юридична наука та освіта, історія, сучасність, перспективи*: матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6–8 червня 2003 р. / редкол. І.Б. Усенко та ін. Київ, 2004. С. 52.
- ³² Самойленко О.О., Усенко І.Б. Вказана праця. С. 24–25.
- ³³ Кістяковський А.Ф. Программа чтений по уголовному праву на 1882/3 учебный год профессора Кістяковского / Университетские известия. Год двадцать третий. 1883. № 1. Январь (Прибавления). Киев: В университетской типографии, 1883. С. 1–22.
- ³⁴ Ворожбит І.В. Викладацька діяльність О.Ф. Кістяківського – професора кримінального права та судочинства Університету Св. Володимира // Науковий вісник Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка. Серія : Педагогіка. 2015. Вип. 5. 18–28 с. С. 20–28.
- ³⁵ Самойленко О.О., Усенко І.Б. Вказана праця. С. 25.
- ³⁶ Кістяковський А.Ф. Молодые преступники и учреждения для их исправления, с обозрением русских учреждений. Киев : Университетская тип., 1878. 219 с.
- ³⁷ Усенко І.Б. Кістяківський Олександр Федорович / Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2007. Т. 4 : Ка–Ком. С. 337.
- ³⁸ Кістяковський А.Ф. Исследование о смертной казни. 2-е изд. С.-Пб.: А.Ф. Пантелеев, 1896. 353 с. С. 270.
- ³⁹ Науменко В. Александр Федорович Кістяковский (Биографический очерк с отрывком из рукописной биографии его). *Киев. старина*. 1895. Кн. 1. С. 31.
- ⁴⁰ Бондарук Т.І. Проблема юридичної освіти і науки у творчості О.Ф. Кістяківського. *Юридична наука та освіта, історія, сучасність, перспективи*: матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6–8 червня 2003 р.) / редкол. І.Б. Усенко та ін. Київ, 2004. С. 53.
- ⁴¹ Кістяковський А.Ф. Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая: учебник. 3-е изд. Киев: Тип. Иогансона, 1891. С. 120.
- ⁴² Харитоновна О.В. Кримінально-правові погляди О.Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень: Монографія. Харків: Право, 2010. С. 224–227.
- ⁴³ Ковальчук О.М. Теорія права в працях учених Київського університету (XIX – початок XX століття): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2009. С. 99–100.
- ⁴⁴ Кістяковський А.Ф. Исследование о смертной казни. 2-е изд. С.-Пб.: А.Ф. Пантелеев, 1896. 353 с. С. 267.
- ⁴⁵ Ковальчук О.М. Теорія права в працях учених Київського університету (XIX – початок XX століття): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2009. С. 99.
- ⁴⁶ Харитоновна О.В. Вказана праця. С. 80.
- ⁴⁷ Кістяковський А. Волостные суды, их история, настоящая их практика и нынешнее их положение. СПб.: Типография М.С. Никитина, 1872. 131 с.
- ⁴⁸ Кістяковський А.Ф. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. Киев : Университетская тип., 1878. 53 с.
- ⁴⁹ Самойленко О.О., Усенко І.Б. Вказана праця. С. 25–26.
- ⁵⁰ Кістяківський О.Ф. Щоденник : 1874–1885: у 2 т. / упоряд. В.С. Шандра [та ін.]; відп. ред. І.Л. Бутич; НАН України, Археографічна комісія, Інститут української археографії, Центральний держ. історичний архів України в м. Києві, Українська правнича фундація. Київ : Наукова думка, 1994. Т. 1 : 1874–1879. [Б. м.] : [б.в.], 1994. 645 с.; Т. 2 : 1880–1885. [Б. м.] : [б.в.], 1995. 583 с.
- ⁵¹ Усенко І.Б. Вказана праця. С. 337.

Резюме

Музыка I.B. Професор Олександр Федорович Кістяківський: віхи життя і творчості.

Стаття присвячена життєвому і творчому шляху Олександра Кістяківського – відомого українського юриста XIX століття. Розглядаються його погляди на становлення і розвиток науки кримінального права, методологію кримінально-правових досліджень, пенологію, історію права та юридичну освіту. Багатогранний науковий потенціал О. Ф. Кістяківського є невід'ємною і важливою складовою української юриспруденції кінця XIX – початку XX століття.

Ключові слова: історія права, правова освіта, українське право, звичаєве право, пенологія, методологія кримінально-правових досліджень.

Резюме

Музыка И. В. Профессор Александр Федорович Кистяковский: вехи жизни и творчества.

Статья посвящена жизненному и творческому пути Александра Кистяковского – известного украинского юриста XIX века. Рассматриваются его взгляды на становление и развитие науки уголовного права, методологию уголовно-правовых исследований, пенологию, историю права и юридическое образование. Многогранный научный потенциал А.Ф. Кистяковского является неотъемлемой и важной составляющей украинской юриспруденции конца XIX – начала XX века.

Ключевые слова: история права, правовое образование, украинское право, обычное право, пенология, методология уголовно-правовых исследований.

Summary

Muzyka I. Professor Alexander Fedorovich Kistyakivsky: Milestones of Life and Creativity.

The article is devoted to the life and creative way of Alexander Kistiakovsky, a well-known Ukrainian lawyer of the XIX century. His views on the formation and development of criminal law science, the methodology of criminal-law studies, penology, the history of law and legal education are considered. A.F. Kistyakivsky's multifaceted scientific potential is an integral and important component of Ukrainian jurisprudence of the late XIX – early XX centuries.

Key words: law history, legal education, Ukrainian law, folk law, penology, methodology of criminal legal research.